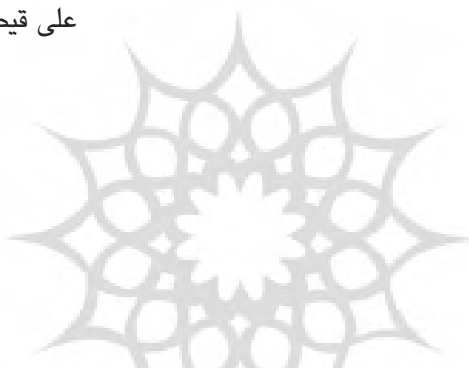

نظریه استحقاق در اخلاقیات معتزله

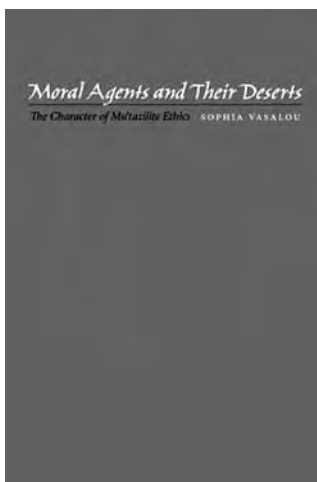
علی قیصری

نویسنده: سوفیا واسالو، انتشارات دانشگاه پرینستون، ۲۰۰۸، (۲۵۲ صفحه و پیشگفتار)
Sophia Vasalou, *Moral Agents and Their Deserts: The Character of Mutazilite Ethics*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008. Pp. xiii, 252.

از جمله آثار ارزشمندی که اخیراً در زمینه فلسفه اسلامی منتشر گردیده کتابی است راجع به اخلاقیات معتزله به قلم خانم سوفیا واسالو. سال گذشته این کتاب از طرف مجمع مطالعات خاورمیانه، از میان شصت و پنج کتاب جدید انتشار و برگزیده سال، به عنوان برنده جایزه آلبرت هورانی معرفی گردید. نویسنده کتاب تحصیلات عالی خود را در رشته عربی و مطالعات اسلامی در مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی دانشگاه لندن آغاز و سپس دکتری خود را در سال ۲۰۰۶ میلادی از کالج سنت جانز در دانشگاه کمبریج دریافت نمود. رساله دکتری نویسنده که در واقع مبنای کتاب مورد معرفی است بر تجزیه و تحلیل موضوع «استحقاق» در اخلاقیات معتزله متمرکز می باشد.

می دانیم که جریان فکری معتزله در اواخر قرن اول و اوائل قرن دوم هجری به وجود آمد و حدوداً تا دو قرن نفوذ قابل توجهی در حوزه فکری بغداد و بصره و ایران در تاریخ اندیشه اسلامی از خود بر جای نهاد. از ویژگی های اصلی آرای ایشان همان توسل به عقل است در فهم و تفسیر مقولات کلامی و نیز تشریح عقلانی اخلاقیات به طور کلی و وجوه و مصادیق اخلاقی اعتقادات دینی به طور اخص. از میان نخستین چهره های این فرقه در بغداد می توان از واصل بن عطا (و. ۱۳۱ ه.ق.)، عمرو بن عبید (و. ۱۴۴ ه.ق.)، ابوالهذیل علاف (و. ۲۲۶ یا ۲۳۵ ه.ق.)، ابواسحق النظام (و. ۲۳۱ ه.ق.)، و ابو علی الجبائی (و. ۳۰۳ ه.ق.)، و در بصره از بشر بن معتمر (و. ۲۱۰ ه.ق.) و سه شاگردش یعنی ثمامه بن اشرس (و. ۲۱۳ ه.ق.)، احمد بن دؤاد (و. ۲۴۰ ه.ق.)، و ابو موسی مردار (و. ۲۲۶ ه.ق.) و نیز ابو جعفر اسکانی (و. ۲۴۰ ه.ق.)، ابوالحسن خیاط (و. ۳۰۰ ه.ق.)، و ابوالقاسم کعبی (و. ۳۱۹ ه.ق.) یاد نمود. معتزله پنج

اصل را در باب موضوعات کلامی و مسائلی که به ایمان مربوط است وارد می‌دانند. این اصول به ترتیب عبارتند از «توحید» (همان قول به وحدانیت ذات و عدم تکثر صفات الهی)، قول به «عدل» (یعنی این که خداوند مطلقاً عادل است)، قول به «وعد و وعید» (به معنای مژده پاداش به نیکان و پیروان حکم الهی و آمرزش آنان که توبه می‌کنند، و هشدار و اخطار مجازات برای گناهکاران)، قول به «منزله بین المنزلتین» (به معنای حالتی در میان ایمان و کفر)، و سرانجام اصل «امر به معروف و نهی از منکر» (که تشخیص آن می‌تواند مستقلاً بر توان عقلانی انسان و درک او از مقتضیات استوار باشد). از میان متون اصلی معتزله می‌توان به آثار به جامانده از قاضی عبدالجبار همدانی (و. ۴۱۵ ه.ق.) از جمله مجموعه مفصل «کتاب المَعْنَى» و نیز به رساله «شرح الاصول الخمسه» اشاره نمود.

کتاب مورد معرفی به قلم دکتر واسالو شامل یک پیشگفتار، شش فصل، و یک پیوست می‌باشد. نویسنده در قسمت پیشگفتار به طرح موضوع اصلی کتاب یعنی مفهوم استحقاق در فلسفه اخلاق معتزله می‌پردازد و بر اهمیت آن از لحاظ وجودشناسی ارزش اخلاقی در آرای آنان تأکید می‌کند. نخستین فصل کتاب به معرفی کلیات و چارچوب آرای معتزله اختصاص یافته و تصویری از پیدایش و تحول افکار ایشان ارائه می‌دهد. دومین فصل راجع به رئوس اصلی فلسفه اخلاق معتزله است که نویسنده آن را از برکت تعبیر کلی آنان از کلام، و تقابل آن با اخلاقیات فلسفی و انسان مدار یونانی، قابل فهم می‌داند. فصل سوم تحت عنوان «کلام در مقام قانون» به موضوع تقوّم ارزش های اخلاقی در ارتباط با شناخت برپایه عقل از یک سو و تکلیف برپایه وحی از سوی دیگر اختصاص دارد. معتزله بصره، که در قیاس با حوزه بغداد از گرایش فلسفی بیشتری برخوردار بودند، و برداشت آنان از نظریه استحقاق اخلاقی، موضوع فصل چهارم کتاب است. در این راستا نویسنده با نگاهی نو توجیحات کلامی، فلسفی، و اخلاقی معتزله راجع به «ثواب و عقاب»، و نیز موضوعاتی مانند رابطه «استحقاق» و «حُسن»، بحث «علیّت» در ارزش گذاری های اخلاقی، و حق سرزنش یا رواداری نسبت به «ذمّ» دیگران را بررسی می‌کند. فصل پنجم درباره تداوم اخلاقیات و توجیه «عقاب» است. موضوعات این فصل عبارتند از رابطه زمان و استحقاق، مسئله بی‌انتهای بودن عقاب («دوام العقاب»)، هویت اخلاقی در معتزله بصره، و تقدّم اسماء الهی و احکام مبتنی بر وحی. فصل ششم و پایانی کتاب آرای معاد شناسی معتزله بصره را بررسی می‌کند. نویسنده در قسمت پیوست، ترجمه انگلیسی خود از بخش هایی از مبحث «وعد و وعید» از رساله «شرح الاصول الخمسه»، که احمد بن الحسین مانکدیم (و. ۴۲۵ ه.ق.) از شاگردان زیدی مشرب قاضی عبدالجبار تحریر و بازنویسی کرده بود، را نیز بر کتاب می‌افزاید. به طور کلی می‌توان گفت که نویسنده در این کتاب به اختصار توانسته شماری از پیچیدگی های آرای معتزله درباره اخلاقیات را روشن ساخته و طی فصول ششگانه کتاب یکی از ویژگی های بنیادین دیدگاه معتزله، یعنی حجیّت عقلانی اخلاق و امکان دستیابی انسان به معرفت اخلاقی از راه عمل، را تجزیه و تحلیل نماید.

سوفیا واسالو

برای آثار دیگر این نویسنده، بنگرید به:

Sophia Vasalou, “‘Their Intention was shown in their Bodily Movements’: the Basran Mutazilites on the Institution of Language,” *Journal of the History of Philosophy*, 47/2 (2009): 201-21; “‘The Mind as an Object of God’s Knowledge’: Another Cartesian Temptation?,” *Philosophical Investigations*, 32 (2009); “Personal Identity as a Task,” *Inquiry*, 51 (2008) ; “Subject and Body in Basran Mutazilism, or: Mutazilite *Kalām* and the Fear of Triviality,” *Arabic Sciences and Philosophy*, 17 (2007) ; “The Expression of Wonderment,” *Philosophical Investigations*, 30 (2007) ; “‘Ijāz,” in K. Versteegh *et al.*, ed., *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, 2 (2006) (Leiden: Brill); “Equal before the Law: the Evilness of Human and Divine Lies; ‘Abd al-Ġabbār’s Rational Ethics,” *Arabic Sciences and Philosophy*, 13 (2003); “The Miraculous Eloquence of the Qur’ān: General Trajectories and Individual Approaches,” *Journal of Qur’anic Studies*, 4 (2002).